

ارزیابی مؤلفه های اجتماع پذیری در کیفیت بخشی به مساجد محلی ایران (نمونه موردی: مسجد چمن چوپانان، مسجد شالبافان و مسجد کولانچ شهر همدان)

حسن سجاذاده*

استادیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول)

ماندانا یوسفی*

دانشجوی دوره دکتری معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین، ایران

محمد یوسفی*

دانشجوی دوره دکتری شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۰۶/۲۴ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۴/۱۰/۱۴

چکیده:

مسجد در شهرسازی سنتی، همواره در نقطه عطف محیط قرار می گرفت و در منظومه ای از عملکرد های متنوع و آشنا، بخشی از ملزومات حیات جاری شهر قلمداد می شد. همجواری زندگی مادی و معنوی، موجبات پیوند و دل بستگی اجتماع با فضای مکانی مسجد را فراهم می کرد. در واقع کیفیت مساجد تنها توسط عوامل فیزیکی تعیین نمی شد، بلکه محصول ارتباط و برهم کنش متقابل بین فضای مسجد و استفاده کنندگان از آن بود. متأسفانه امروزه شاهد تقلیل جایگاه مسجد به یک عرصه عبادتگاهی صرف هستیم که برداشت بسیار ناقص و محدودی از مفهوم و واقعیت مسجد به عنوان یک فضای اجتماعی است. پیوند مسجد با لایه های زندگی اجتماعی مردم سبب افزایش کیفیت فضای مسجد می شود. با توجه به این که اساس و شالوه اسلام بر پایه اجتماع است لذا هدف از ارائه این مقاله بیان اهمیت و ضرورت اجتماع پذیری مساجد امروز و بررسی مؤلفه های اجتماع پذیری مساجد محلی ایران می باشد. روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی تحلیلی و مطالعات میدانی (پرسشنامه) و کتابخانه ای می باشد. در این پژوهش از طریق پرسشنامه سه نمونه از مساجد محله ای شهر همدان (مسجد چمن چوپانان، مسجد کولانچ، مسجد شالبافان) به عنوان مساجد موفق شهر، مورد مطالعه قرار گرفت. با توجه به اینکه اجتماع پذیری مساجد در ارتباط مستقیم با مردم می باشد، لذا جامعه آماری مورد مطالعه در این پژوهش، ساکنین محله اطراف هر مسجد و نمازگزاران آن در نظر گرفته شده و سن و جنسیت شخص پاسخ دهنده نیز قید گردیده است. سوال تحقیق این است که چه مؤلفه هایی از اجتماع پذیری مساجد سبب ارتقاء کیفیت مساجد می شود؟ سه فرضیه در این تحقیق مطرح شده است که با توجه به نتایج تحقیق، دو فرضیه اول مورد تایید قرار گرفت و فرضیه سوم رد شد.

فرضیه ۱: به نظر می رسد میان مکانیابی سه مسجد چمن چوپانان، کولانچ و شالبافان اختلاف معناداری وجود دارد.

فرضیه ۲: به نظر می رسد میان تنوع کارکردی سه مسجد چمن چوپانان، کولانچ و شالبافان اختلاف معناداری وجود دارد.

فرضیه ۳: به نظر می رسد میان تداوم زمانی استفاده از سه مسجد چمن چوپانان، کولانچ و شالبافان اختلاف معناداری وجود دارد. برای تجزیه و تحلیل آماری از نرم افزار آماری SPSS16 استفاده شده است. نتایج تحقیق نشان می دهد که سه عامل مکانیابی، تلفیق کاربری مسجد با سایر کاربری های عمومی، تداوم زمانی استفاده از مسجد به عنوان مؤلفه های موثر در اجتماع پذیری مساجد بر کیفیت بخشی مساجد، بسیار موثر می باشند.

واژه های کلیدی: مسجد، کیفیت، اجتماع پذیری، مکانیابی، بافت شهر.

۱. مقدمه

مساجد به عنوان محل اجتماع مؤمنان در هر صبح، ظهر و شام همواره در قلب مجتمع‌های زیستی و محله‌های مسکونی جای داشته و در طول تاریخ جایگاه فعالیت‌ها و عملکردهای متعددی بوده است؛ در دوره‌ای از تاریخ مرکز حکومتی و سیاسی جامعه و در زمانی دیگر مکانی برای مشارکت‌های اقتصادی مردم و در برهه‌ای دیگر مکانی با اولویت فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی بوده است. مسجد بالقوه مستعد ازدحام به ویژه اجتماعی ناشی از حضور زیاد افراد است و عمل اجتماعی عبادی آن چنان تنظیم شده تا معنوی‌ترین خلوت برای افراد حاضر آید؛ به طوری که می‌توان آن را یک اجتماع خلوت‌گرا دانست (ناری‌قمی ۱۳۸۹، ۷۷). تخصصی شدن فعالیت‌ها و گسترش تفکر سوداگرایی به ویژه در بخش زمین، تبلیغ رواج جدایی دین از زندگی جمعی، نقش مساجد را در شهرها دگرگون کرده است و ایفای نقش اجتماعی مساجد از آنها گرفته شده است. به این ترتیب، مساجد امروز به صورت منفک از سایر عملکردهای شهری در کنار معبری قرار گرفته‌اند و نسبت به سایر فعالیت‌ها، مرکزیت و تسلطی را القا نمی‌کنند. چون غالب مساجد به ویژه مساجد طراحی شده در دهه‌های گذشته، برای انجام فعالیت‌های اجتماعی طراحی نشده‌اند و به ندرت می‌توانند به صورت جامع پاسخگوی نیازهای اجتماعی باشند که در طراحی‌های جدید باید توجه جدی به آن مبذول شود. بنابراین کیفیت مساجد امروز تنزل پیدا کرده و نقش اجتماعی مسجد روز به روز کم‌رنگ‌تر شده و در مقابل نقش آیینی و عبادی آن جلوه‌ی بیشتری پیدا می‌کند. تأثیر اندیشه‌ها و تفکرات مدرنیستی غرب بر فرهنگ و تمدن ایرانیان، فضاهای شهری ایران را به سمت محوریت عوامل فرعی سوق داده است و شهر اسلامی که با هویت‌ترین و شاخص‌ترین نشانه‌ی آن مسجد می‌باشد؛ جای خود را به شهری بی‌هویت می‌دهد که هر جزء خود را از اندیشه و فرهنگ دیگری وام می‌گیرد. به عبارتی می‌توان گفت عدم هم‌پیوندی در بافت، نداشتن دسترسی‌های مناسب و نبود تنوع‌های فضایی در مساجد معاصر سبب آن شده که مساجد معاصر حتی با وجود

معماری‌های فاخر، اجتماع‌پذیر نباشد.

کیفیت محیط جنبه‌ای از زندگی است که دربرگیرنده‌ی احساس رفاه، آسایش و رضایت مردم از عوامل اجتماعی-اقتصادی، زیست‌محیطی، کالبدی و سمبلیک محیط زندگی‌شان است. بنابراین کیفیت محیط می‌تواند از سه جنبه، کالبدی-فضایی، کارکردی-ساختاری و ویژگی‌های محتوایی (اجتماعی، فرهنگی و محیطی) بررسی گردد (سلیمانی و زنگانی ۱۳۹۳).

۲. مفهوم اجتماع‌پذیری از منظر تفکر غربی

اجتماع‌پذیری در فضاهای عمومی بر پایه‌ی نیاز مردم به حس تعلق اجتماعی و تعامل با یکدیگر می‌باشد و این امر در یک فضای اجتماعی حمایت‌کننده در کنار تأمین آسایش فیزیولوژیکی (لنگ ۱۹۹۴)، ادعای قلمرو، حس مالکیت و دریافت عدالت در فضا، میسر خواهد شد (الکساندر ۱۹۶۸). تعامل اجتماعی و برقراری ارتباط می‌تواند یک موضوع فیزیکی، یک نگاه، یک مکالمه و ارتباط بین افراد باشد که خود مستلزم تعریف رویدادها و فعالیت‌های متناسب و در نتیجه نقش‌پذیری مردم در فضا و عضویت آنها در گروه‌ها و شبکه‌های اجتماعی است.

در سازماندهی اجتماع‌پذیر، امکان تماس چهره‌به‌چهره وجود دارد و فاصله‌ی فضاهای نشستن در حد فاصله‌های اجتماعی-مشورتی است. سازمان‌های اجتماع‌گریز، موجب خودداری از تعامل اجتماعی می‌شود (لنگ ۱۳۹۱، ۱۸۲). در فضاهای مردم‌گریز، غالباً سرعت بالا و کالبدی ایزوله ترویج شده و طراحی مسیر به عنوان راه عبوری پیش‌بینی شده است؛ در صورتی که در فضاهای مردم‌گرا با کیفیت‌هایی که ارائه می‌دهند؛ غالباً بستر مناسبی برای فعالیت‌های اختیاری هستند. در صورتیکه فعالیت‌های مختلف کنار هم قرار گیرند؛ فرد نیز می‌تواند همزمان در بیش از یک فعالیت درگیر شود. ثانیاً فضا باید بستر مناسبی را برای عرضه فعالیت‌های مختلف، داشته باشد (پاکزاد ۱۳۸۴، ۴۴).

۲-۱. ویژگی‌های فضای عمومی اجتماع‌پذیر

به طور کلی خلق یک فضای عمومی موفق که بتواند پذیرای افراد و گروه‌های مختلف باشد؛ مستلزم تأمین

ویژه‌ی زندگی انسانی، انسان‌ها را آنچنان به یکدیگر پیوند می‌زند و زندگی را آنچنان وحدت می‌بخشد که افراد را در حکم مسافرانی قرار می‌دهد که در یک اتومبیل یا یک هواپیما یا یک کشتی سوارند و به سوی مقصدی در حرکتند و همه با هم به منزل می‌رسند و یا همه از رفتن می‌مانند و همه با هم دچار خطر می‌گردند و سرنوشت یگانه‌ای پیدا می‌کنند» (مطهری ۱۳۷۳، ۱۷). دین اسلام در تمام شئون خود اجتماعی است و در آن به اجتماع و اتحاد و همیاری بین مسلمین در امور مختلف تأکید فراوانی شده است. بارزترین نمونه‌ی این اتحاد و تجمع را می‌توان در مناسک حج در مکه و در هنگام طواف خانه خدا مشاهده کرد. اجتماع‌پذیری اسلام را می‌توان با مراجعه به آیات کریمه‌ی قرآن استنباط کرد؛ از آن رو که قرآن کریم با عنایت به جاودانگی و جامعیت و جهانی بودنش پیش از آنکه به کالبد و ظاهر متمرکز شود و آن را برجسته نماید به جان و روح موضوع می‌پردازد. از جمله آیات این کتاب آسمانی که به اجتماعی بودن اسلام اشاره می‌کند؛ آیه ۲۰۰ سوره آل عمران می‌باشد که می‌فرماید: «یا ایها الذین آمنوا اصبروا و صابروا و رابطوا و اتقوا الله لعلکم تفلحون: و ای کسانی که ایمان آوردید؛ شکیبایی پیشه سازید و در مشکلات با هم صبر کنید؛ با هم رابطه داشته باشید و از خدا بپرهیزید باشد که رستگار شوید».

اسلام مهم‌ترین احکام و دستورهای خود را شامل حج، نماز، جهاد، انفاق و سرانجام تقوی دینی را بر اساس اجتماع استوار کرده و روی سخنش با همه‌ی مؤمنان است و با بررسی آیات قرآن کریم معین می‌گردد که همواره مخاطب آیات جمع می‌باشد؛ مانند «یا ایها الناس، یا ایها الذین، اولئک الذین و...». همچنین خداوند در سوره مبارکه حجرات می‌فرماید: «یا ایها الناس انا خلقناکم من ذکر و انثی و جعلناکم شعوبا و قبائل لتعارفوا ان اکرمکم عند الله اتقیکم: ای مردم شما را از مردی و زنی آفریدیم و شما را ملت‌ها و قبیله قرار دادیم تا به این وسیله یکدیگر را بازشناسید (نه اینکه به این وسیله بر یکدیگر تفاخر کنید). همانا گرامی‌ترین شما نزد خداوند متقی‌ترین شماست».

در این آیه‌ی کریمه، ضمن یک دستور اخلاقی، به فلسفه‌ی

عوامل زیراست:

۱. تأمین قلمرو، امنیت، ساختار منسجم، تداوم و خوانایی و قابل پیش‌بینی بودن فضا
۲. وجود تسهیلات مناسب در فضا، پاسخگویی، راحتی و آسایش محیط
۳. میزان اطلاعات، شور و هیجان محیطی که مستلزم وجود ابعادی چون پیچیدگی و رمزآلودگی، آموزش، امکان بیان خود، گوناگونی و تضاد، انتخاب، هویت‌یابی، خلوت‌جویی و دل بستگی در فضا.
۴. تعاملات اجتماعی (دانشپور ۱۳۸۶)

۳. مفهوم اجتماع‌پذیری از منظر اسلام

با مطالعه در اسباب و عواملی که در دوران گذشته اجتماعات بشری را به وجود آورده مشخص می‌شود حقیقت دین به عنوان عامل نظم اجتماعات بشری کاملاً روشن خواهد شد. از طرف دیگر، بشر با فهم خدادادی خویش درک می‌کند که هرگز نمی‌تواند همه‌ی این نیازمندی‌ها را به تنهایی به دست آورده و آماده سازد و به این وسیله سعادت دلخواه خویش را تأمین نماید. از این رو، برای رفع نیازمندی‌های خویش با افراد هم‌نوع خود همکاری کرده و به صورت دسته‌جمعی به تحصیل وسایل حیاتی خود می‌پردازد (طباطبایی بی‌تا، ۱۰).

شهید مطهری در کتاب جامعه و تاریخ خود به تحلیل جامعه و فطرت اجتماعی انسان در متن خلقت می‌پردازد: «زندگی انسان

- که اجتماعی است- به معنی این است که (ماهیت اجتماعی) دارد؛ از طرفی نیازها، بهره‌ها و برخورداریه‌ها، کارها و فعالیت‌ها ماهیت اجتماعی دارد و جز با تقسیم کارها و تقسیم بهره‌ها و تقسیم رفع نیازمندی‌ها در داخل یک سلسله سنن و نظامات میسر نیست. از طرفی دیگر نوعی از اندیشه‌ها، ایده‌ها، خلق و خوی‌ها بر عموم حکومت می‌کند که به آنها وحدت و یگانگی می‌بخشد و به تعبیر دیگر، جامعه عبارتست از مجموعه‌ای از انسان‌ها که در جبر یک سلسله‌نیازها و تحت نفوذ یک سلسله عقیده‌ها و ایده‌ها و آرمان‌ها در یکدیگر ادغام شده و در یک زندگی مشترک غوطه‌ورند. نیازهای مشترک اجتماعی و روابط

زیرانداختن و فروتنی است و آن بر دو قسم است؛ یکی سجود اختیاری که ویژه انسان است و با انجام آن سزاوار ثواب می‌شود و دیگری سجود تسخیری که انسان، حیوان و نبات را دربرمی‌گیرد. بنابراین مسجد به معنای محل سجده کردن و عبادتگاه است (زرگر ۱۳۸۶، ۱۲).

۴-۲. دسته‌بندی مساجد

مساجد بر حسب موقعیت و عملکردشان در مقیاس شهر، ارتباط و اتصال متفاوتی با بدنه‌ی پیرامون خود داشتند و از این نظر به سه گروه تقسیم می‌شدند:

۱. مساجدی که عملکرد اصلی آنها برگزاری نماز و آیین‌های عبادی بود و محدوده‌ی عمل آنها به کوچه‌ی مسکونی یا گذر بازار محدود می‌شد. در این حالت، مسجد کاملاً با بدنه‌ی مجاور خود تلفیق شده؛ تنها از طریق یک ورودی در معبر مجاور قابل دسترسی بود.

۲. مساجدی که عملکرد آنها در مقیاس محله یا بخشی از شهر بود. در این حالت مسجد در چند بدنه، کالبد خود را در معبر مجاور می‌نمایاند و دارای چند ورودی بود.

۳. مساجدی که عملکردی در مقیاس شهر داشت و علاوه بر اینکه محل برگزاری نماز و آیین‌های عبادی بوده؛ محل انجام شدن امور حکومتی، تشریفات و بار عام نیز بود. چنین مساجدی در دو یا چند بدنه از بافت مجاور خود جدا می‌شدند و در بدنه‌ای که ورودی اصلی قرار می‌گرفت؛ حضور و موقعیت خود را در سطح شهر با تعیین کالبدی اعلام می‌کرد (طالبی ۱۳۷۹، ۱۸۲).

۴-۳. عملکرد مساجد

برای مساجد می‌توان دو دسته عملکرد را مطرح کرد: عملکرد ذهنی و عملکرد عینی. عملکرد ذهنی عمدتاً به موضوعاتی چون هویت، معنویت، وحدت و مرکز توجه و سایر موضوعات معنوی و ذهنی معطوف است. عملکرد عینی مسجد عمدتاً در فعالیت‌های محسوس است که در گروه‌های مختلف مذهبی، اجتماعی، فرهنگی، آموزشی، قضایی سیاسی و حتی اقتصادی قابل ذکر هستند. طبیعی است که اصلی‌ترین عملکرد مسجد، فعالیت عبادی است. از نظر عملکرد عینی، فضای چندعملکردی مسجد در دوران اولیه اسلام تغییر پیدا کرده و برخی عملکردها (مانند

اجتماعی آفرینش خاص انسان اشاره می‌کند؛ به این بیان که انسان به گونه‌ای آفریده شده که به صورت گروه‌های مختلف قومی و قبیله‌ای درآمد است؛ با انتساب به ملیت‌ها و قبیله‌ها بازشناسی یکدیگر که شرط لاینفک زندگی اجتماعی است صورت می‌گیرد. یعنی اگر این انتساب‌ها - که از جهتی وجه اشتراک افراد و از جهتی وجه افتراق افراد است - نبود؛ بازشناسی ناممکن بود و در نتیجه زندگی اجتماعی - که بر اساس روابط انسان‌ها با یکدیگر است - امکان‌پذیر نبود (مطهری ۱۳۷۳، ۲۰). اسلام فکر برابری عمومی را که به صورت یک مسئله‌ی سیاسی و اجتماعی مطرح است؛ بر پایه‌ی فلسفی و علمی می‌نشانند؛ تا اولاً آن را یک اصل مسلم طبیعی معرفی کند و ثانیاً «برابری انسان‌ها» را از «برابری حقوقی» تا درجه‌ی «برابری حقیقی» یعنی منشائی، عینی، علمی، طبیعی و آفرینشی بالا ببرد و به اصطلاح خود اسلام «برابری» را تا «برادری» ارتقاء دهد (شریعتی بی‌تا، ۲۶-۲۷).

اسلام، به جای اصطلاحات جامعه و اجتماع برای نامیدن گروه انسانی که خود تشکیل می‌دهد؛ کلمه‌ی «امت» را انتخاب کرده است. امت براساس تعریفی که از جمع معانی که در این کلمه هست برمی‌آید؛ عبارتست از: «جامعه‌ی انسانی که همه افرادی که در یک هدف مشترکند؛ گردهم آمده‌اند تا بر اساس یک رهبری مشترک، به سوی ایده‌آل خویش حرکت کنند».

پس خویشاوندی افراد انسانی به جای خاک و خون و همکاری و هم‌سرنوشتی و هم‌هدفی و هم‌قیامی و هم‌گامی برای یک کار و یا هم‌گروهی (در برابر گروه‌های دیگر) عبارتست از اعتقاد و اشتراک در یک رهبری واحد در جامعه‌ای که افرادش متحد و متعهدند که در این راه به طرف قبله مشترک حرکت کنند و آن جامعه دارای یک رهبر آگاه مورد اتفاق همه است (شریعتی ۱۳۵۷، ۴۴).

۴. مسجد

۴-۱. معنای لغوی مسجد

واژه‌ی مسجد برگرفته از فعل «سجد» است و در سیر تاریخی خود معنایی گوناگون به خود دیده است. راغب اصفهانی در این مورد می‌گوید: سجود به معنای سربه

جدای از صبغه‌ی دینی خود، وجهی اجتماعی معنوی می‌بخشد؛ کارکرد ویژه آن در شکل‌دهی به کنش فرد مسلمان در عرصه‌ی تعاملات اجتماعی است. مسجد مکانی است که در روز دست کم سه بار محل تجمع انسان‌هایی با یک باور مشترک بوده و حس همبستگی اجتماعی میان آنها را تقویت می‌کند. در این راستا و در جوامع اسلامی مسجد نقش بی‌بدیل در شکل‌دهی به رفتار اجتماعی یک مسلمان را دارد و می‌تواند در شهر بدل به جایگاهی برای جامعه‌پذیری و تطابق هنجاری شهروندان با جامعه باشد. با وجود اینکه اصلی‌ترین کارکرد مسجد عبادت بوده و هست ولی به حکم ضرورت در دوره‌های زمانی مختلف ایفاگر نقش‌های مختلفی بوده و از دیرباز به عنوان نخستین کانون عبادی، نخستین جایگاه دانش، نخستین پایگاه تبلیغاتی، مرکزی برای فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی و نظامی، محلی برای قضاوت، معامله، دفاع، جشن‌ها و مناسبت‌های عمومی، فعالیت‌های هنری و نیز محلی برای اسکان مردم مورد استفاده قرار گرفته است. نقش آفرینی عمیق دین در ایجاد تشکلهای اجتماعی موجب شده تا اسلام در ابتدای نظام‌دهی سازمان دینی خود، تأسیس مرکز تجمع عمومی مسلمانان را با نام «مسجد» در اولویت قرار داده و اجتماع در آن را به نیکوترین وجه ستوده و شدیدترین تأکیدات را در راستای حفظ این سنگرهای توحیدی ابراز داشته است. مسجد که به عنوان مکان مقدس عبادی و سیاسی و مرکز فعالیت‌های مختلف مسلمین بوده در ادامه آنچنان دچار تحولات مختلف گردیده که گاه زینت‌های مساجد با کاخ و قصرهای سلطنتی پادشاهان و سلاطین برابری می‌کرده‌است. هرچند در باطن هرگز هویت و تعریف اصیل خود که همان قطعه زمین پاک برای عبادت فردی و اجتماعی است؛ را از دست نداده و نخواهد داد. مسجد قطعه‌ای (کوچک یا بزرگ) از زمین است که پس از نظافت، تسطیح و پاکیزه کردن آن سمت قبله در آن مشخص می‌شود و به نماز اختصاص می‌یابد. گاهی بر روی این قطعه زمین بناهای عظیم با دیوارها، سقف‌ها، گنبدها و مأذنه‌های بزرگ برپا می‌شود و گاهی نیز هیچ یک از اینها را ندارند؛ اما این در مسجد بودن آن تأثیری ندارد. زیرا

تدریس و مناظره‌ی علوم عقلی و فلسفی، فعالیت‌های سیاسی و عملکردهای اجتماعی از قبیل پناه دادن به مسافران و تنگدستان) از آن گرفته‌شد؛ یعنی مساجد هم از نظر فرم و هم عملکرد تغییرات زیادی داشته‌اند (نقی‌زاده ۱۳۹۲).

برای مساجد عملکردهایی متصور است که اهم آنها عبارتند از:

۱. عملکرد عبادی: اصلی‌ترین عملکردی که برای مساجد متصور است و هیچگاه نفی نشده است؛ عملکرد عبادی آن به معنای خاص کلمه و به عنوان مکان برپایی نماز و به ویژه نماز جماعت است. حتی در ادواری که حاکمان به دلایلی قصد تضعیف و محدود کردن و کنترل مردم و مساجد (به عنوان مکان اجتماعات) را داشتند و هم‌همی عملکردهای جمعی و اجتماعی آنها را حذف یا به شدت تضعیف می‌کردند؛ فعالیت‌های عبادی مسجد، اگرچه کنترل شده؛ کماکان ادامه داشت. در عین حال که در تعالیم اسلام همه‌ی کارها و اعمال می‌توانند صبغه‌ی عبادی به خود بگیرند؛ اما اصلی‌ترین عملکرد عبادی مسجد، برپایی نماز است.

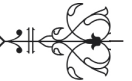
۲. عملکرد اجتماعی: عبادات جمعی که زمینه‌ساز تعاملات اجتماعی بین مسلمین و مقوم برابری و برادری بین آنان هستند در مسجد برپا می‌شوند. طبیعی است که تعاملات اجتماعی و ارتقای آگاهی‌های عمومی نسبت به یکدیگر و نسبت به موضوعات جامعه و اهتمام در رفع مشکلات و ارتقای مساعدت‌ها و همکاری‌ها نیز که نتیجه‌ی حضور مردم در جمعی صمیمی و در مکانی مشخص است به وحدت اجتماعی کمک خواهد کرد.

۳. عملکرد معنوی مسجد که حالت روحی و معنوی آن است که در عین عبودیت حق تعالی به شخص دست می‌دهد.

۴. عملکرد کالبدی مسجد که عامل هویتی و همینطور تعیین‌کننده‌ی حدود یک محله بوده‌است (نقی‌زاده ۱۳۹۲).

۴-۴. مسجد به عنوان اولین نهاد اسلامی - اجتماعی پیامبر (ص) اقدام به ساخت و احداث اولین نهاد اسلامی - اجتماعی نمودند که مسجد نام گرفت؛ آنچه به این نهاد

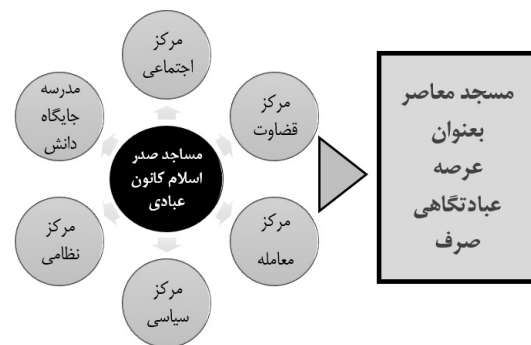
۵. عوامل مؤثر بر اجتماع پذیری مسجد

۵-۱. مکانیابی

دسترسی های شهری به مسجد و سیمای آن از جمله عواملی است که هویت شهر اسلامی را تشکیل می دهد و کالبد و عملکردهای آن به گونه ای که در روایات و اسناد تاریخی آمده است؛ مکانیابی، و به عبارت بهتر انتخاب مکان مسجد و رابطه ای آن با سایر عناصر شهری از اصلی ترین موضوعات در تاریخ شهرهای مسلمانان بوده است. البته گاهی نیز در احداث محلات یا شهرها، ابتدا مکان مسجد تعیین می شد و آن گاه، عناصر و فضاهای شهری نسبت به آن استقرار می یافتند (نقی زاده ۱۳۹۲).

پیامبر (ص) مکانیابی محل سکونت و مسجدشان را به راهنمایی الهی و توقف شترشان موقوف کردند. این مکان حاشیه ای، در انتهای یکی از انشعابات بازار بود که دسترسی مناسبی از تمام نقاط شهر به مسجد را فراهم می آورد. مراکز متعدد قبیله ای به تدریج به مرکز شهر با محوریت مسجد منتقل گردید (عطایی، همدانی، و دیگران ۱۳۹۰). موقعیت مسجد به گونه ای بود که به طور نسبی قابلیت دسترسی به تمام نقاط مدینه را داشت و علاوه بر آن توسعه پذیر بود. پیامبر (ص) مکانی را برای ساخت مسجد انتخاب نمودند که بتوانند تمام منطقه مدینه را تحت نظر داشته باشند؛ بنابراین ایشان در منطقه ای مرکزی یثرب مشغول به ساخت مسجد و خانه خود شدند. در مرکز شهرهای مسلمانان، مسجد به صورت مرکز مجموعه ای ساختمان هایی ظاهر شد که هر ساختمان فعالیت خاصی را در خود جای می داد و مجموعه ای این ساختمان ها مرکز شهر نام می گرفت. مرکزی که هر یک از عناصر اصلی آن ارتباطی منطقی و تعریف شده با مرکز اصلی شهر (مسجد) داشت. همه ای این ها ارتباطی منطقی و تعریف شده با مسجد شهر داشتند. این ارتباط در شهرهای مختلف و در زمان های متفاوت و در بستر فرهنگی گوناگون، جلوه های متنوعی به خود گرفته است (نقی زاده ۱۳۹۲).

یک مسجد ساده معمولی نیز همانند عظیم ترین مساجد، مکانی مقدس با ویژگی های ممتاز است. بر این اساس، مسجدالنبی با وجود سادگی بی حدش، به طور کامل تمامی نیازهای جامعه را درباره مسجد برمی آورد؛ و این همان معنای اصالت مسجد در اسلام است (مونس ۱۳۷۷، ۸۰). امام صادق (ع) در حدیثی بیان فرموده است که از جمله سه چیزی که روز قیامت به خداوند شکایت می کنند؛ یکی هم مسجد خراب و ویرانی است که اهل آن، در آنجا نماز نمی خوانند. پس عمارت مسجد مورد توجه اسلام است و «مسجد معمور» و آباد، مطلوب دین. آبادی مسجد، به آن است که مرکز معنویت و عبادت برای خدا و ایجاد رابطه با خالق باشد؛ آموزشگاه دین و حکمت و کانون برپایی شعائر دین باشد. مسجد، به پایگاه بودن برای امور مسلمین و معبد و مصلی بودن آباد است؛ و به علم و عبادت، به تواضع و عبودیت، به مرکزیت حضور دین داران، به تدریس ها و تعلیم ها، به حلقه های آموزشی و درسی، به محافل ادبی و بلاغت و نقد، و به مجمع های علمی و اخلاقی بودن، معمور است (پورجعفر و دیگران ۱۳۸۹، ۲۲). بررسی تحولات مسجد طی برهه های زمانی مختلف به نمودار ۱ منتج می شود که نمایانگر انزوا و تنهایی مسجد در دوره معاصر می باشد.

نمودار ۱. مقایسه ای عملکرد مساجد در صدر اسلام و مساجد معاصر (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۱. معیارهای مؤثر بر مکانیابی مسجدالنبی
(مأخذ: عطایی، همدانی، و دیگران ۱۳۹۰، ۱۰)

معیارهای مؤثر بر مکانیابی	دلایل منطقی
عدالت اجتماعی	با توجه به بستر قبایلی موجود و جهت پرهیز از دامن زدن به اختلافات قومی و موارد دیگر
تسلط بر شهر	داشتن مرکزیت در منطقه‌ی مدینه و امکان دسترسی آسان به تمام نقاط شهر
توجه به حداقل‌های ممکن و زمین‌های کم‌ارزش	عدم هزینه‌ی گزاف برای خریدن زمین مسجد
نزدیکی به مراکز مهم شهری	نظارت بر معیشت مردم و انجام کاربری‌های مختلف و متنوع به مرکزیت مسجد

۵-۱-۲. مکان‌یابی مساجد جامع

آنچه به صورت عام در شهرهای مسلمانان رایج و جاری بود؛ استقرار مسجد در مرکز شهر، در مرکز محله و در هر مکان اجتماع و فعالیت عمده همچون بازار بود. در مورد مکان استقرار مسجد جامع در شهر، ابن حوقل در قرن چهارم پس از دیدن شهر ارومیه از جمله گفته است: «مسجد جامع آن در بازار بزازان بوده است» (لسترنج ۱۳۶۷، ۱۷۴). اصطخری نیز در توصیف مسجد و بازار شهر اردبیل می‌گوید: «بازار اردبیل به شکل صلیب و چهارراسته و مسجد در وسط چهار بازار واقع شده» (همان، ۱۷۸). مقدسی در توصیف همدان، از جمله گفته است: شهر سه ردیف بازار داشته که مسجد جامع در یکی از آنها بوده و ساختمانی کهن داشته است (همان، ۱۸۱). به گفته‌ی ابن حوقل، مسجد جامع زرنج (در ناحیه‌ی سیستان) «در حومه‌ی نزدیک دو دروازه جنوب باختری در سر راه فارس واقع است؛ زندان نزدیک مسجد و قصر حاکم نیز در همان حوالی است. بازار شهر حوالی مسجد جامع است (همان، ۲۱۰).

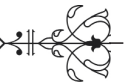
ابن حوقل و مقدسی (در قرن چهارم) در توصیف شهر هرات از جمله می‌گویند: «مسجد جامع بزرگ در وسط بازار بود و در زیبایی و کثرت نمازگزاران در تمام خاک خراسان و سیستان بی‌نظیر بود. پشت سمت قبله مسجد، یعنی پشت

دیوار باختری آن، زندان شهر قرار داشت» (همان، ۵۱۱). «شهر چاچ از (بلاد سیحون) در حدود قرون وسطی ارگ بزرگی داشت که در آن دارالاماره و زندان قرار داشت و این ارگ دارای دو در بود که یکی به طرف شهر و دیگری به طرف ربض باز می‌شد. مسجد جامع روی باروی ارگ بود. در همین بلاد، شهر تونکت بود که در داخل ارگ دارالاماره و جلوی در ارگ زندان و مسجد جامع قرار داشت» (همان، ۵۱۴). «در قرن چهارم در نیشابور مسجد جامع در حومه‌ی آن واقع بود که از آثار عمرولیث صفاری بوده و در مقابل میدانی معروف به لشکرگاه قرار داشت. دارالاماره نیز نزدیک مسجد بود؛ بازار بزرگ شهر نیز در حوالی همین مسجد جامع داشت» (همان، ۴۰۹). از بررسی مکانیابی مساجد جامع نتیجه گرفته می‌شود که غالباً در مرکز شهر مستقر بوده و در دو یا چند طرف آن بازار قرار داشته و در اطراف آن دارالحکومه، کاروانسرا، حمام، مدارس و سایر عناصر مورد نیاز و مورد مراجع مردم قرار داشته‌اند (نقی‌زاده ۱۳۹۲).

۵-۱-۳. عوامل مؤثر بر مکانیابی مساجد

اصولاً مکانیابی و طراحی مسجد باید بر اساس رسالت مسجد و نقش آن در عرصه‌های گوناگون و با توجه به توصیه‌های دینی انجام پذیرد. جایگاه مسجد در شهر اسلامی باید دارای ویژگی‌هایی باشد که تحقق هدف اصلی را امکان‌پذیر سازد. مرکزیت شهرهای مسلمان باید برای مسجد محفوظ بماند. این مرکز الزاماً مرکز هندسی شهر نیست؛ گرچه تناقضی هم ندارد. مسجد باید مرکز باشد، به گونه‌ای که شهروندان با مشاهده‌ی آن دریابند که در حول و حوش آن و با ضوابطی، هر چند نانوشته، می‌توانند در یک سلسله‌مراتب متقن و منظم به فضاها و عملکردهای عمده‌ی شهری - که پاسخگو به نیازهای مختلف آنها هستند - دسترسی یابند. مظلومی بداند که در کنار آن محلی است برای دادخواهی. طالب علمی بداند که در ارتباط با آن می‌تواند مکانی برای رفع اشکالات علمی‌اش بیابد. رعیت (و به تعبیر امروزیان شهروند) بداند که در حوالی آن به حاکم و امیر شهر (شهردار و فرماندار و بخشدار و سایر مدیران شهر) دسترسی دارد. سوداگری بداند که بازار شهر را در حول و حوش آن خواهد یافت (و

شدن با شریان‌های اصلی سواره‌رو فراهم باشد. در گذشته، دسترسی مسجد با درب‌های متعدد به سوی نقاط مختلف شهر فراهم می‌شد. درب‌های مسجد به ترتیب به سمت شرق، غرب و جنوب بوده و به این صورت مسجد در همه جهات به جز جهت قبله دارای ورودی بوده است (مهدوی‌نژاد و دیگران ۱۳۸۹، ۷۰).

۵-۲. تنوع کارکردی

در «مسجدالنبی» محراب محل عبادت، گوشه‌ای مکان تهجد شخص پیامبر بود. سطحی از مسجد در فواصل نمازهای یومیه، توسط مسلمان تقسیم و آموزش‌های مختلف در آن اجرا می‌شد. میانه‌ی آن، مکان ملاقات جمعی مسلمانان با پیامبر خدا بوده است؛ که دایره‌وار در آن می‌نشستند. حتی ایوانی از آن، به مکان استراحت و اسکان فقرای مهاجر، اختصاص یافته بود که به همین دلیل به اصحاب صغه معروفند و کلیت مسجد، فضایی بود که هر تازه‌واردی سراغ آن را می‌گرفت تا به مقصود برسد و فراتر از همه از جهات بصری و شنیداری نیز به عنوان هویت شهر پیامبر ایفای نقش می‌کرد (نقی‌زاده ۱۳۹۲). در واقع در مسجد رسول اکرم (ص) در مدینه منوره، همه‌ی فعالیت‌های مذهبی، سیاسی، آموزشی و اجتماعی انجام می‌شد. در شهر اسلامی مسجد، محور و مرکز همه‌ی فعالیت‌های جمعی و به عنوان هویت شهر می‌باشد. مسجد مدینه فضایی چندعملکردی بود که به مثابه مرکز شهر عمل می‌کرد و علاوه بر آن که مکانی برای انجام فرائض دینی (جمعی و فردی) بود؛ در آن به مسائل آموزشی و سیاسی و اجتماعی و غیره نیز پرداخته می‌شد. در اسلام دین و دنیا به هم آمیخته‌اند و هر چیز می‌تواند رنگ دینی و الهی به خود بگیرد و بنا بر سخن شهید مطهری، اسلام دینش از دنیایش جدا نیست. به هر حال این ره‌آورد غرب مدرن است که امور را به دو دسته‌ی «معنوی و مادی»، «مقدس و نامقدس» یا امثالهم جدا می‌کند (نقی‌زاده ۱۳۹۲). مساجد ساخته شده پس از مسجد مدینه، براساس همین اصول ساخته شده‌اند؛ حتی وقتی عملکردهای ظاهراً غیرعبادی مسجد به تدریج از آن جدا شده و فرم فیزیکی جداگانه‌ای به خود گرفتند؛ تا مدت‌ها همجواری خود را با مسجد حفظ کردند.

البته بازاری که با او به رسم مسلمانی معامله می‌کنند و به هنگام نماز نیز تعطیل است) و هر بیگانه و تازه‌واردی بداند که در آن حوالی مکانی است که او را دربر خواهد گرفت و مأوایش خواهد داد و مشکلاتش را مرتفع خواهد ساخت و القاهایی از این قبیل (نقی‌زاده ۱۳۸۵، ۳۵۶). محل مسجد نسبت به فعالیت‌های همجوار، مکانی اندیشیده و منطقی بود و به عنوان مرکز ثقل مراجعات مردم در مرکز شهر و مراکز محلات ظاهر می‌شد. در صدر اسلام در مدینه منوره فعالیت‌های عمده‌ی اجتماعی در مسجد انجام می‌شد و مسجد به عنوان مرکز عبادی، سیاسی، آموزشی، نظامی و غیره عمل می‌کرد. پس از آن، گرچه بسیاری از عملکردها و فعالیت‌های اجتماعی از مسجد جدا شدند؛ اما ارتباط و همجواری و نزدیکی آنها با مسجد حفظ شد. مسجد به عنوان عنصر قالب، هویت‌دهنده و مرکز ثقل مرکز شهر یا مرکز محله بوده است. تعالیم اسلام دنیا و آخرت یا جنبه‌های مادی و معنوی زندگی و فعالیت‌های گوناگونی که در مسجد قابل انجامند؛ بایستی مورد توجه جدی قرار گیرند. نزدیکی و همجواری عناصر اصلی فعالیت‌های مختلف زندگی اجتماعی با مسجد، می‌تواند متذکر به این معنا باشد؛ آن را تداوم بخشد و حالت روحانی و معنوی را بر همه فعالیت‌های انسان مسلط گرداند. همچنین در انتخاب کاربری‌های همجوار مسجد باید دقت نمود و عملکردهایی متناسب با شأن و منزلت این مکان مقدس را برای آنها در نظر گرفت. همچنان که در گذشته نیز بسیاری از کاربری‌های مختلف، در یک سلسله‌مراتب تعریف شده‌ای رابطه خود را با مسجد حفظ می‌کردند (نقی‌زاده ۱۳۸۹، ۱۱۹).

دسترسی به مسجد با توجه به محدوده‌ی عملکرد آن دارای اهمیت بسیار است. دسترسی به شکل‌های مختلف آن شامل حرکت پیاده و نیز سواره با وسیله‌ی شخصی یا عمومی باید در شرایط مطلوب و دلپذیر وجود داشته باشد (طالبی ۱۳۷۹، ۱۸۳). زمین مساجد باید در محل برخورد محورهای ارتباطی شهر و در فواصل مناسب از هم قرار داشته باشند؛ به گونه‌ای که امکان دسترسی ساکنین و شاغلین پیرامون آنها در فاصله زمانی کوتاه و بدون قطع

و الاصال: در خانه‌هایی (مانند معابد، مساجد و منازل انبیا و اولیاء) خدا رخصت داده که آنجا رفعت یابند در آن ذکر نام خدا شود و صبح و شام تسبیح و تنزیه ذات پاک او کنند (نور: ۳۶)». آدم متز به باز بودن در حیاط مسجد در تمام ساعات روز و گاه شبانه‌روز اشاره می‌کند که پناهگاه و خوابگاهی برای مسافران و معتکفان بوده است و این جماعت از مشکلات و سنگینی‌های زندگی روزگار خود به مسجد روی می‌آورده‌اند. این خصوصیت فضایی علی‌رغم وجود درها به قدری قوی بوده که حیاط مساجد را همانند تکایا و حسینیه‌ها در شمار فضاهای عمومی قرار می‌دهد. این شکل ارتباط حیاط مساجد با گذرهای عمومی بهترین صورت بیان کالبدی مفهوم مسجد به عنوان خانه‌ی خدا، خانه متعلق به همه بوده است (توسلی و دیگران ۱۳۸۶، ۴۹). سخن در این است که از امکانات بالقوه‌ی مساجد و سرمایه‌گذاری انجام شده، از موقعیت و جایگاه ارزشمند آن، باید حداکثر استفاده برای تمام ساعات شبانه-روز میسر گردد؛ تا این فضاها که روزی نقطه‌ی پرگار همه امکانات و خدمات و فضاهای اصلی هر شهر و محله بوده‌اند و همه‌ی عناصر اصلی پیرامون آنها، در رابطه با آنها شکل می‌گرفته‌اند (نقی‌زاده ۱۳۸۹، ۱۱۹).

نمودار ۲. شاخص‌های اجتماع‌پذیری مساجد
(مأخذ: نگارندگان)

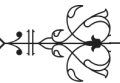
۶. معرفی نمونه موردی

در این پژوهش، سه نمونه از مساجد محلی شهر همدان (مسجد چمن‌چوپان‌ها، مسجد کولانج و مسجد شالبافان) مورد مطالعه قرار گرفته است. این سه مسجد بنا به چند دلیل انتخاب شده است. اول اینکه این سه مسجد در سه محله‌ی مهم همدان قرار گرفته و ساکنان این محلات اغلب اصیل می‌باشند و بافت سنتی این محلات کمتر

تلفیق بنای مسجد با نوعی کاربری عمومی دیگر، از آنجا که موجب افزایش تعداد مراجعه و نیز طول مدت حضور افراد می‌شود؛ هرچه بیشتر زمینه‌های ارتباط و همبستگی را فراهم می‌آورد. مسجد، زمانی با مدرسه که کانون آموزش علوم است؛ به طور یکپارچه ساخته می‌شود. زمانی با امامزاده و مدفن بزرگان و روحانیون ترکیب می‌شود. به هر رو، به دلیل تنوع عملکردی، تنوع فضای مسجد آن را از دیگر عناصر عمومی شهری متمایز و جایگاه آن را در زندگی شهری ویژه می‌گرداند (اهری و دیگران ۱۳۷۴، ۲۴). وجود فعالیت‌های جنبی در مسجد تا جاییکه در تراحیم با فعالیت اصلی مسجد (نماز و عبادت) نباشد؛ بلامانع است. به طور کلی انجام دو دسته از کارها در مسجد روا نیست. دسته‌ی اول اموری است که انجام آن در مسجد، اساساً با شأن و منزلت خانه‌ی خدا سازگاری ندارد. دسته‌ی دوم کارهایی است که پرستشگاه بودن مسجد و جنبه عبادی آن را دچار آسیب می‌کند (زرگر ۱۳۸۶، ۲۷). از این رو به نظر می‌رسد که در نظر گرفتن محلی جدا برای فعالیت‌های جنبی در کنار مسجد و یا حداقل اختصاص دادن قسمتی از محوطه‌ی مسجد به فعالیت‌های جنبی راه حل مناسبی باشد تا به این وسیله تداخلی چه از نظر عملکرد و چه از نظر شأن و قداست با عبادت که عملکرد اصلی مسجد است صورت نگیرد. به این ترتیب می‌توان فضای شبستان را به انجام عبادات اختصاص داد و سایر فعالیت‌ها در فضاهایی مجاور آن ساماندهی گردد (همان).

۵-۳. تداوم زمانی استفاده از مسجد

زمان یا به عبارت تداوم زمانی استفاده از مساجد موضوع مهمی است که می‌تواند در القاء ذهنی فضای مسجد و الهام هویت آن به ذهن مردم ایفای نقش نماید. فضای مسجد می‌تواند بعنوان محل‌های درس و بحث و تعاملات اجتماعی و عبادت‌های فردی و فعالیت‌های فرهنگی و علمی و حتی به عنوان فضایی برای تفکر و تعمق و تحصیل آرامش به روی مردم باز باشند و از فضای مسجد استفاده‌ی مداوم و حتی شبانه‌روزی کرد (نقی‌زاده ۱۳۹۲). قرآن کریم در مورد این موضوع می‌فرماید: «فی بیوت اذن الله ان ترفع و یذکر فیها اسمہ یسبح له فیها بالغدو

۲. مسجد کولانج: این مسجد در همدان در محله ی کولانج واقع در میدان بوعلی سینا قرار دارد. عملکرد عمده ی اطراف مسجد تجاری می باشد.

۳. مسجد شالبافان: مربوط به دوره ی قاجار است و در همدان، ۴۵ متری هگمتانه، محله ی شالبافان واقع شده است. عملکرد عمده ی اطراف مسجد، تیه هگمتانه و محله مسکون، م، باشد.

تصویر ۲. مسجد چمن چوپانان (مأخذ: نگارندگان)

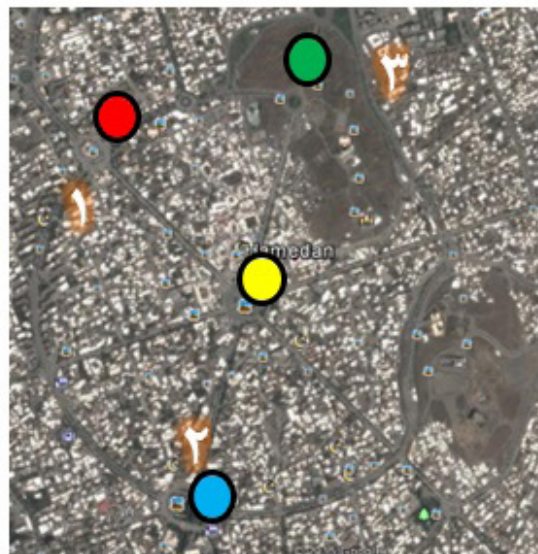

تصویر ۳. مسجد شالبافان (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۴. مسجد کولانج (مأخذ: نگارندگان)

آسیب دیده است. همچنین موقعیت مکانی این سه مسجد دارای توزیع مناسبی می باشد و در سه نقطه مختلف از شهر قرار دارند. از طرفی این سه مسجد از مساجد موفق در شهر همدان با اجتماع پذیری بالا می باشد. بنابراین این سه نمونه برای بررسی موضوع بررسی مؤلفه های اجتماع پذیری مساجد محلی مناسب می باشند.

راهنما:

۱. مسجد چمن چوپان ها
۲. مسجد کولانج
۳. مسجد شالبافان

میدان امامزاده عبدالله	■	میدان امام	■
میدان بوعلی سینا	■	میدان اکباتان	■

تصویر ۱. نقشه ی هوایی شهر همدان و موقعیت مکانی سه مسجد (مأخذ: earth.google.com)

۱. مسجد چمن چوپانان مربوط به دوره ی قاجار است و در همدان، حاشیه ی شرقی بلوار آیت الله کاشانی واقع شده است. عملکرد عمده ی اطراف مسجد، میدان امامزاده عبدالله و محلات مسکونی می باشد.

است برای مشخص کردن اینکه داده‌ها نرمال هستند یا نه از آزمون کلموگروف اسمیرنوف استفاده شده است و چون سطح معنی دار محاسبه شده (خروجی SPSS) بزرگتر از آلفا ۰,۰۵ می‌باشد؛ پس فرض نرمال بودن داده‌ها رد نمی‌شود و می‌توان نتیجه گرفت که داده‌ها نرمال است. در آمار آلفای مفروض ۰,۰۱ و ۰,۰۵ بوده یعنی فرضیه‌ای را با ادعای ۰,۹۹ یا ۰,۹۵ می‌توان با توجه به سطح معناداری به دست آمده، رد یا تأیید نمود. در آزمون ضریب همبستگی پیرسن (خروجی SPSS) اگر بالای ضریب همبستگی دو ستاره منظور شده باشد؛ سطح معنادار به دست آمده با آلفا ۰,۰۱ سنجیده می‌شود و اگر بالای ضریب همبستگی به دست آمده یک ستاره باشد؛ سطح معنادار به دست آمده با آلفا ۰,۰۵ سنجیده می‌شود.

فرضیه ۱

بین میانگین‌های مکانیابی مساجد (چمن‌چوپانان، شالبافان، کولانج) اختلاف معناداری وجود دارد. با توجه به جدول آنالیز واریانس بین میانگین‌های مکانیابی سه مسجد (چمن‌چوپانان، شالبافان، کولانج) این نتیجه به دست آمد که بین میانگین‌های مکانیابی مساجد (چمن‌چوپانان، شالبافان، کولانج) اختلاف معناداری وجود دارد. حال با توجه به اینکه اختلاف معناداری بین میانگین‌های مکانیابی سه مسجد وجود دارد با استفاده از آزمون ال اس دی مقایسه‌هایی دو دویی بین میانگین‌ها انجام می‌شود. با توجه به سطح معنادار به دست آمده در آزمون ال اس دی نتیجه می‌دهد که بین میانگین‌های مکانیابی مسجد چمن‌چوپانان و شالبافان - کولانج و شالبافان - به دلیل اینکه سطح معنادار جدول کوچکتر از آلفا ۰,۰۵ می‌باشد - اختلاف معناداری وجود دارد؛ اما بین میانگین‌های مکانیابی مسجد چمن‌چوپانان و کولانج - به دلیل اینکه سطح معنادار جدول بزرگتر از آلفا ۰,۰۵ می‌باشد - اختلاف معناداری وجود ندارد.

جدول ۱. آنالیز واریانس میانگین‌های مکانیابی سه مسجد (مأخذ: نگارندگان)

متغیر مکانیابی	میانگین	انحراف معیار	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	فیشر	سطح معنادار
بین گروه	۲۲,۸۴	۳,۴۵	۲۰۰,۳۹۵	۲	۱۰۰,۱۹	۹,۹۲۷	۰,۰۰۰
درون گروه			۹۷۹,۰۴	۹۷	۱۰,۰۹		

۷. روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی تحلیلی و مطالعات به صورت میدانی (پرسشنامه) و کتابخانه‌ای می‌باشد. در این پژوهش از طریق پرسشنامه، سه نمونه از مسجد محله‌ای شهر همدان (مسجد چمن‌چوپانان، مسجد کولانج، مسجد شالبافان) به عنوان مساجد موفق شهر، مورد مطالعه قرار گرفت. با توجه به اینکه اجتماع‌پذیری مساجد در ارتباط مستقیم با مردم می‌باشد؛ لذا جامعه‌ی آماری مورد مطالعه در این پژوهش، ساکنین محله اطراف هر مسجد و نمازگزاران آن در نظر گرفته شده است. از ۱۰۰ نفر نمازگزارانی که به پرسشنامه‌ها پاسخ داده‌اند؛ ۳۴ درصد متعلق به مسجد شالبافان، ۳۳ درصد مربوط به مسجد کولانج و ۳۳ درصد مربوط به مسجد چمن‌چوپانان می‌باشند. پاسخ‌دهندگان به پرسشنامه ۴۹ درصد زن و ۵۱ درصد مرد بودند. برای تجزیه و تحلیل آماری از نرم‌افزار آماری SPSS16 و برای تفسیر از نرم‌افزار Office (WORD & EXCEL) ۲۰۰۷ استفاده شده است.

۸. تحلیل نمونه‌های موردی و بررسی فرضیات تحقیق

آلفای کرونباخ در پرسشنامه مساجد با نمونه ۳۰ تا ۰,۶۷. در بحث آمار توصیفی از جداول فراوانی و درصد فراوانی و درصد فراوانی تجمعی و نمودارهای دایره‌ای برای توصیف سؤالات پرسشنامه و همچنین میانگین، واریانس، انحراف معیار، چولگی، کشیدگی، انحراف از چولگی و انحراف از کشیدگی و صدک‌ها برای تک‌تک سؤالات پرسشنامه‌ها محاسبه شده است. در بحث آمار استنباطی برای بررسی اختلاف بین میانگین‌های سه گروه، از آزمون آنالیز واریانس یک‌طرفه (انوا)، استفاده شده. اگر نتیجه‌ی آزمون معنادار به دست آید؛ با استفاده از آزمون ال اس دی - توکی و یا دانکن، اختلاف بین میانگین‌های سه مسجد، دوبه دو بررسی می‌شود و در آخر نیز از آزمون ضریب همبستگی پیرسن به دلیل نرمال بودن داده‌ها باید استفاده شود. لازم به توضیح

جدول ۲. آزمون ال اس دی در مقایسه دو به دو سطح معناداری مکانیابی مساجد (ماخذ: نگارندگان)

سطح معنادار	گروه ز	گروه i	آزمون
۰,۰۰۱	شالبافان	چمن چوپانان	ال اس دی
۰,۵۸۹	کولانچ		
۰,۰۰۱	چمن	شالبافان	
۰,۰۰۰	کولانچ		
۰,۵۸۹	چمن	کولانچ	
۰,۰۰۰	شالبافان		

توجه به سطح معناداری به دست آمده در آزمون ال اس دی نتیجه گرفته می شود بین میانگین های تنوع کارکردی مسجد چمن و کولانچ، چمن و شالبافان، به دلیل اینکه سطح معنادار جدول کوچکتر از آلفا ۰,۰۵ می باشد؛ اختلاف معناداری وجود دارد؛ اما بین میانگین های تنوع کارکردی مسجد شالبافان و کولانچ به دلیل اینکه سطح معنادار جدول بزرگتر از آلفا ۰,۰۵ می باشد؛ اختلاف معناداری وجود ندارد.

فرضیه ۲

بین میانگین های تنوع کارکردی مساجد (چمن چوپانان - شالبافان - کولانچ) اختلاف معناداری وجود دارد. با توجه به جدول آنالیز واریانس بررسی اختلاف بین میانگین های تنوع کارکردی سه مسجد مشخص شد که بین میانگین های تنوع کارکردی مساجد اختلاف معناداری وجود دارد. حال با توجه به اینکه اختلاف معناداری بین میانگین های تنوع کارکردی سه مسجد وجود دارد؛ با استفاده از آزمون ال اس دی مقایسه هایی دو دویی بین میانگین انجام می شود. با

جدول ۳. آنالیز واریانس میانگین های تنوع کارکردی سه مسجد؛ ماخذ: نگارندگان

سطح معنادار	فیش	میانگین مربعات	درجه آزادی	مجموع مربعات	انحراف معیار	میانگین	متغیر مکانیابی
۰,۰۲۹	۳,۶۹	۳۲,۱۱۹	۲	۶۴,۲۳	۳,۰۲	۱۲,۴۲	بین گروه
		۸,۷۰	۹۷	۸۴۴,۱۲۲			درون گروه

جدول ۴. آزمون ال اس دی در مقایسه دو به دو سطح معناداری تنوع کارکردی مساجد (ماخذ: نگارندگان)

سطح معنادار	گروه ز	گروه i	آزمون
۰,۰۳۸	شالبافان	چمن چوپانان	ال اس دی
۰,۰۱۲	کولانچ		
۰,۰۳۸	چمن	شالبافان	
۰,۶۴۶	کولانچ		
۰,۰۱۲	چمن	کولانچ	
۰,۶۴۶	شالبافان		

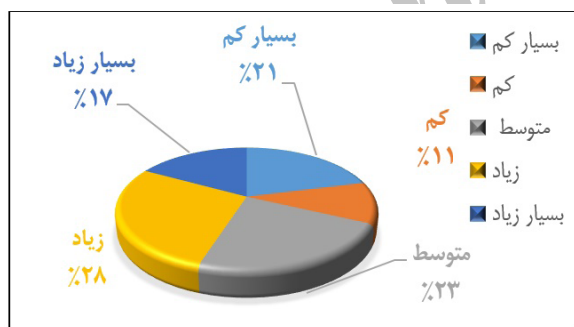
زمانی استفاده از سه مسجد (چمن‌چوپانان - شالبافان - کولانج) این نتیجه حاصل شد که بین میانگین‌های تداوم زمانی استفاده از مساجد (چمن‌چوپانان - شالبافان - کولانج) اختلاف معناداری وجود ندارد.

فرضیه ۳
بین میانگین‌های تداوم زمانی استفاده از مساجد (چمن‌چوپانان - شالبافان - کولانج) اختلاف معناداری وجود دارد.
با توجه به جدول آنالیز واریانس بین میانگین‌های تداوم

جدول ۵. آنالیز واریانس میانگین‌های تداوم زمانی سه مسجد (مأخذ: نگارندگان)

متغیر مکانیابی	میانگین	انحراف معیار	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	فیشر	سطح معنادار
بین گروه	۱۲,۹۹	۱,۹۸	۱,۸۲۴	۲	۰,۹۱۲	۰,۲۲۷	۰,۷۹۷
درون گروه			۳۸۹,۱۶۶	۹۷	۴,۰۱۲		

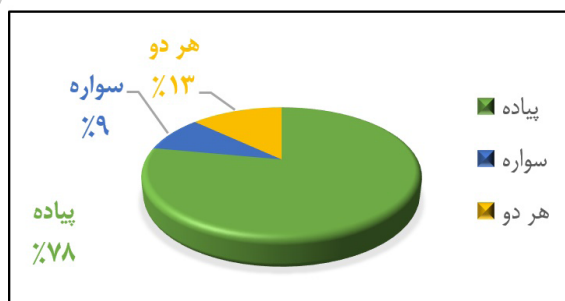
بحث تنوع کارکردی مساجد از نظر نمازگزاران
در بحث تنوع کارکردی مساجد، تمایل نمازگزاران در مساجد به غیر از مراسم عبادی مورد سؤال قرار گرفت. ۳۵ درصد عنوان کرده‌اند تلفیق مساجد با کاربری‌های دیگر تا حد زیادی باعث افزایش حضور آنها در مساجد می‌شود. ۴۰ درصد عنوان کرده‌اند بسیار کم تمایل دارند که برای حل مشکلات خود به مساجد مراجعه کنند. ۲۵ درصد عنوان کرده‌اند فعالیت‌های جانبی در مساجد در حد متوسط با عبادت که عملکرد اصلی در مساجد است؛ سازگاری دارد. به طور کلی تأثیر تنوع کارکردی در میزان اجتماع‌پذیری مساجد با ۲۸ درصد فراوانی به سمت زیاد میل می‌کند.

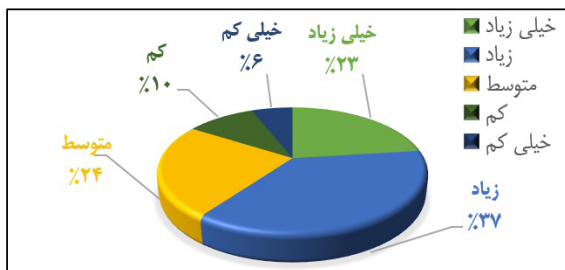
نمودار ۵. نمودار دایره‌ای تنوع کارکردی مسجد بر حسب درصد فراوانی

بحث تداوم زمانی مساجد از نظر نمازگزاران
۳۹ درصد عنوان کرده‌اند در حد بسیار کم در زمان‌هایی غیر از زمان برپایی نماز در مسجد حضور می‌یابند. ۷۲ درصد اعلام کرده‌اند که مساجد در وقت نماز مغرب و عشاء از

بحث مکانیابی مساجد از نظر نمازگزاران
در مورد مکانیابی مسئله عمده‌ای که از نمازگزاران مورد سؤال قرار گرفت مربوط به موقعیت مکانی مساجد و شیوهی دسترسی به آن بود. محلات مسکونی عمده‌ترین کاربری در اطراف این مساجد هستند. بنابراین شیوهی دسترسی به مساجد به صورت پیاده عمده‌ترین شیوه بود. در نهایت نمازگزاران تأثیر مکانیابی در اجتماع‌پذیری مساجد با ۳۷ درصد زیاد ارزیابی نمودند.

نمودار ۳. نمودار دایره‌ای دسترسی به مسجد بر حسب درصد فراوانی

نمودار ۴. نمودار دایره‌ای تأثیر مکانیابی مساجد بر اجتماع‌پذیری آن بر حسب درصد فراوانی

شرایطی خاص برای آن ایجاد کرده و پتانسیل‌های اجتماع‌پذیری آن متفاوت با دو مسجد دیگر می‌باشد. نکته‌ی دیگری که از موقعیت مکانی سه مسجد دریافت می‌شود؛ اهمیت همجواری آنها با بافت مسکونی و دسترسی پیاده به آنها است. این موضوع به عنوان یکی از عوامل مهم در ارزیابی این مساجد گزارش شده است.

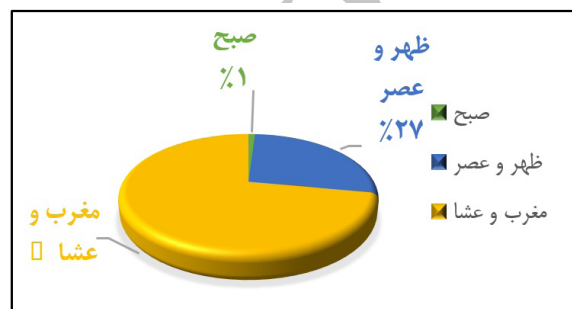
در فرضیه‌ی دوم که مربوط به تنوع کارکردی مساجد بود؛ ثابت شد که میان تنوع کارکردی دو مسجد چمن‌چوپانان و شالبافان و دو مسجد کولانج و شالبافان اختلاف معناداری وجود دارد. این اختلاف در تنوع کارکردی نیز به نوعی مربوط به مکانیابی مسجد شالبافان می‌باشد. همجواری با تپه‌ی هگمتانه در مسجد شالبافان، حضور گردشگران در این مسجد به غیر از استفاده‌کنندگان محلی، سبب تنوع‌های کارکردی در آن شده است و این موضوع سبب تفاوت کارکردی با دو مسجد دیگر شده است.

فرضیه‌ی سوم - که مربوط به تداوم زمانی استفاده از مساجد بود- رد شد. این نتیجه حاصل شد که میان تداوم زمانی استفاده از این سه مسجد اختلاف معناداری وجود ندارد و هر سه مسجد بیشتر در زمان‌های مربوط به نمازهای پنج‌گانه فعال بوده و مورد استفاده مردم قرار می‌گیرد.

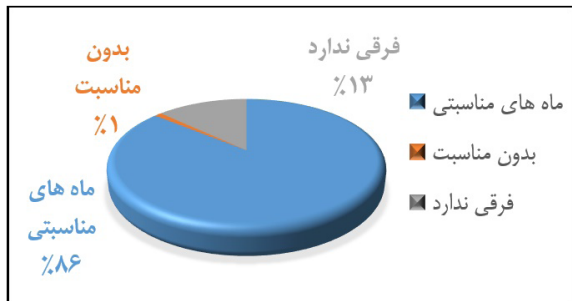
۱.۰ نتیجه‌گیری

در این مقاله، سه شاخص اصلی برای اجتماع‌پذیری مساجد در نظر گرفته شد که شامل مکانیابی، تنوع کارکردی و تداوم زمانی استفاده از مساجد می‌باشد. با مطالعات انجام شده در سه مسجد چمن‌چوپانان، شالبافان و کولانج به عنوان سه مسجد موفق در شهر همدان، و بررسی این سه شاخص در این مساجد، این نتیجه حاصل شد که از بین سه شاخص مورد بررسی، مکانیابی مهم‌ترین عامل در اجتماع‌پذیری مساجد می‌باشد. مکانیابی مسجد باید به صورتی باشد که مسجد در محورهای اصلی ارتباطی شهر قرار گیرد. هم‌پیوندی مساجد با بافت مسکونی و هم‌منظور با کاربری‌های اصلی شهر از عوامل مؤثر بر مکان‌یابی مساجد می‌باشد. هم‌پیوندی با بافت مسکونی امکان دسترسی پیاده را برای ساکنان فراهم می‌کند و باعث می‌شود که در فاصله‌ی زمانی کوتاه امکان حضور

زمان‌های دیگر شلوغ‌تر است و ۸۶ درصد عنوان کرده‌اند در ماه‌های مناسبتی بیشتر در مساجد حضور دارند. ۵۷ درصد عنوان کرده‌اند تفاوت فصول سال در میزان ازدحام نمازگزاران در مساجد تأثیری ندارد. میزان و کیفیت حضور نمازگزاران مرد در مساجد از نمازگزاران زن بیشتر است. مراسم عزاداری ماه محرم در حد بسیار زیاد در مساجد برگزار می‌شود. به طور کلی تأثیر تداوم زمانی استفاده از مساجد در میزان اجتماع‌پذیری آن با ۲۸ درصد فراوانی به سمت بسیار زیاد میل می‌کند.

نمودار ۶. نمودار دایره‌ای میزان حضور شهروندان در نمازهای پنج‌گانه در مسجد بر حسب درصد فراوانی

نمودار ۷. نمودار دایره‌ای زمان‌های حضور نمازگزاران بر حسب درصد فراوانی

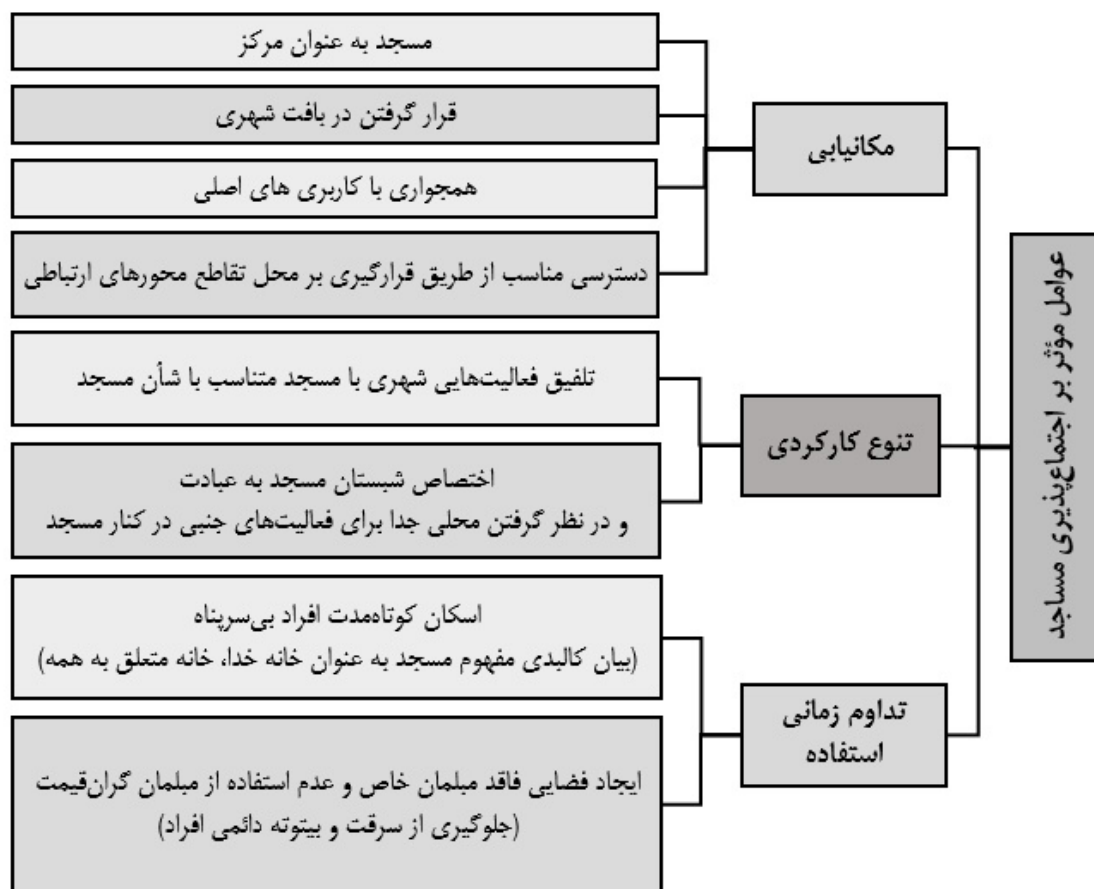
۹. بحث

هر سه مسجد از لحاظ مکانیابی در موقعیت‌های مهم شهری قرار دارند و عمده‌ی کاربری اطراف این سه مسجد مسکونی می‌باشد. اما علت این اختلاف در مکانیابی مسجد شالبافان همجوار با بافت باستانی هگمتانه است. مسجد چمن‌چوپانان و کولانج هر دو همجوار با یکی از میادین مهم شهری و بافت مسکونی اطراف آن هستند. حال آنکه همجواری مسجد شالبافان با سایت باستانی هگمتانه

کارکرد عبادی آن اشاره دارد. باید فعالیت های متنوع و درخور شخصیت مسجد در آن جریان داشته باشد تا با جذب گروه های مختلف اجتماعی، باعث اجتماع پذیری مساجد شود. شاخص تداوم زمانی، بر استفاده از مساجد به عنوان فضایی اجتماعی در ۲۴ ساعت شبانه روز تأکید دارد. نتایج این پژوهش در قالب یک نمودار به نمایش گذاشته شده که در آن، عوامل مؤثر بر اجتماع پذیری مساجد و راهکارهای دستیابی به آن ذکر شده است.

درمسجد برای اهالی فراهم شود. هم پیوندی با کاربری های اصلی شهر باعث افزایش اجتماع پذیری مساجد می شود؛ به این صورت که شهروندان در یک سلسله مراتب مشخص می توانند به عملکردهای مشخص که پاسخگوی نیازهای مختلف آنهاست دسترسی داشته باشند. یعنی موقعیت مکانی مسجد باید به گونه ای باشد که نیازهای مادی و معنوی شهروندان به طور همزمان قابل پاسخگویی باشد. شاخص تنوع کارکردی به اهمیت نقش مساجد فراتر از

نمودار ۸. عوامل مؤثر بر اجتماع پذیری مساجد (مأخذ: نگارندگان)

پی نوشت

۱. Lang

۲. Alexander

منابع فارسی

۱. قرآن کریم.

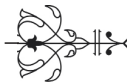
۲. امیرمظاهری، امیرمسعود. ۱۳۸۹. آسیب‌شناسی تعاملات ارتباطی سازمان‌های دینی از دیدگاه جامعه‌شناختی (با تأکید بر سازمان مسجد). فصلنامه علمی پژوهشی اسلام و علوم اجتماعی ۲ (۴): ۱۷۸-۱۶۵.
۳. اهری، زهرا، و سید محسن حبیبی. ۱۳۷۴. معماری شهری مسجد در مکتب اصفهان (دستور زبان و واژگان). در مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: (گذشته، حال، آینده)، ۶۱-۸۳.
۴. پاکزاد، جهان‌شاه. ۱۳۸۴. راهنمای طراحی فضاهای شهری در ایران. تهران: شرکت طرح و نشر پیام سیما: وزارت مسکن و شهرسازی.
۵. پورجعفر، محمدرضا، و دیگران. ۱۳۸۹. معماری مساجد، مدرن و معاصر (آسیا، اروپا، آمریکا، آفریقا و اقیانوسیه). تهران: انتشارات طحان.
۶. توسلی، محمود، و دیگران. ۱۳۸۶. طراحی فضای شهری. تهران: انتشارات شهیدی.
۷. دانشپور، سید عبدالهادی، و مریم چرخچیان. ۱۳۸۶. فضاهای عمومی و عوامل مؤثر بر حیات جمعی. باغ نظر ۴ (۷): ۱۹-۲۸.
۸. رفیعیان، مجتبی، علی عسگری، و زهرا عسگری‌زاده. ۱۳۸۸. سنجش میزان رضایت‌مندی سکونت ساکنان محله نواب. پژوهش‌های جغرافیایی انسانی ۴۱ (۶۷): ۵۳-۶۸.
۹. زرگر، اکبر و دیگران. ۱۳۸۶. راهنمای معماری مسجد. تهران: انتشارات دید.
۱۰. سلیمانی، محمد، و احمد زنگنه. ۱۳۹۳. کیفیت محیط شهری: دیدگاه ادراک محیط (مطالعه موردی: محله نارمک منطقه چهار شهرداری تهران). مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای ۶ (۲۲): ۱-۲۲.
۱۱. شریعتی، علی. بی‌تا. اسلام‌شناسی (درس‌های دانشگاه مشهد). تهران: انتشارات چاپخش.
۱۲. شریعتی، علی. ۱۳۵۷. امت و امامت. بی‌جا: انتشارات قلم.
۱۳. طالبی، ژاله. ۱۳۷۹. مسجد به عنوان پایگاه همبستگی اجتماعی. در مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی مسجد: افق آینده، ۱۷۹-۱۹۰. تهران: انتشارات دانشگاه هنر.
۱۴. طباطبایی، سیدمحمدحسین. بی‌تا. اسلام و اجتماع. قم: انتشارات پیام اسلام.
۱۵. عطایی‌همدانی، محمدرضا، مهدی حمزه‌ای نژاد، و عبدالحمید نقره‌کار. ۱۳۹۰. بررسی و الگوشناسی مکان‌یابی مساجد عصر نبوی در مدینه. باغ نظر (۱۶): ۳-۱۶.
۱۶. لسترنج، گای لو. ۱۳۶۷. جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه‌ی محمود عرفان. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۷. مطهری، مرتضی. ۱۳۷۳. مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی (جامعه و تاریخ)، جلد ۵. قم: انتشارات صدرا.
۱۸. لنگ، جان. ۱۳۹۱. آفرینش نظریه‌ی معماری، نقش علوم رفتاری در طراحی محیط. ترجمه‌ی علیرضا عینی‌فر. تهران: دانشگاه تهران.
۱۹. مونس، حسین. ۱۳۷۷. پیدایی مساجد. ترجمه‌ی سید سعید سید حسینی. مسجد (۳۷-۳۸): ۸۰-۸۶.
۲۰. مهدوی‌نژاد، محمد جواد، و دیگران. ۱۳۸۹. بایسته‌های طراحی مسجدبر مبنای کارکردهای فرهنگی - اجتماعی. آرمانشهر (۵): ۶۵-۷۸.
۲۱. ناری‌قمی، مسعود. ۱۳۸۹. مطالعه‌ی معناشناختی در باب مفهوم درونگرایی در شهر اسلامی. هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی (۴۳): ۶۹-۸۲.
۲۲. نقی‌زاده، محمد. ۱۳۸۵. معماری و شهرسازی اسلامی (مبانی نظری). اصفهان: انتشارات راهیان.
۲۳. نقی‌زاده، محمد. ۱۳۸۷. شهر و معماری اسلامی. اصفهان: انتشارات مانی.
۲۴. نقی‌زاده، محمد. ۱۳۸۹. تحلیل و طراحی فضای شهری (مبانی، تعاریف، معیارها و شیوه‌ها). تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
۲۵. نقی‌زاده، محمد. ۱۳۹۲. جایگاه مسجد در طراحی شهری. کتاب ماه هنر (۱۷۹): ۲۰-۳۸.

References

1. Holy Quran.
2. Ahari, Zahra, Seyed Mohsen Habibi. 1996. Urban Architecture in Isfahan School. In *Proceedings of Mosque Architecture Confrance*, 61-83.
3. Alexander, Christopher, Sara Ishikawa, and Murray Silverstein. 1968. *A Pattern Language Which Generates Multi-Service Center*. Berkeley: Center for Environmental Structure.
4. Amirmazaheri, Amir Masoud. 2008. Pathology of Religious Organizations Communicative Interactions from the Sociological Perspective (with an Emphasis on the Mosque). *Journal of Islamic and Social Sciences* 2(4): 165-178.
5. Ataei Hamedani, Muhammadreza, Mahdi Hamzenezad, Abdolhamid Noghrekar. 2012. A Study about the Location of Mosques in Medina during the Era of Prophet Muhammad (PBUH). *Bagh-i-Nazar* (16): 3-16.
6. Daneshpur, Syed Abd al-Hadi, and Maryam Charkhchian. 2008. Public Spaces and Factors Affecting Communal Life. *Bagh-i-Nazar* 4(7): 19-28.
7. Lang, John. 1994. *Urban Design: American Experience*. Van Nostrand Reinhold.
8. Lang, John. 2013. *Creating Architecture Theory*. Translated by Alireza Eynifar. Tehran: University of Tehran press.

9. Lestrangle, Gaylo. 1989. *The Lands of the Eastern Caliphate. Translated by Mahmoud Erfan*. Tehran: Scientific and Cultural Publications.
10. Mahdavejad, Muhammad Javad, and et al. 2010. Imperatives of the Mosque's Design based on Social and Cultural Functions. *Armanshahr (5)*: 65-78.
11. Mounes, Hossein. 1999. The Emergence of Mosque. Translated by Seyed Saeed Seyed Hosseini. *Mosque (37-38)*: 80-86.
12. Motahhari, Morteza. 1995. *Introduction to Islamic Worldview (History and Society), Volume 5*. Qom. Sadra.
13. Naghizadeh, Muhammad. 2006. *Islamic Urban Design and Architecture (Theoretical Bases)*. Isfahan: Rahian.
14. Naghizadeh, Muhammad. 2008. *Islamic City and Architecture*. Isfahan: Mani.
15. Naghizadeh, Muhammad. 2010. *Analysis and Design of Urban Spaces (Foundations, Definitions, Criteria, Styles)*. Tehran: Iranian Students Book Agency.
16. Naghizadeh, Muhammad. 2013. Mosque Place in Urban Design. *Ketab-e-Mah-e-Honar (179)*: 20-38.
17. Nari Qomi, Masoud. 2010. Semantic Study of the Concept of Introversion in Islamic City. *Honar-ha-ye-Ziba (43)*: 69-82.
18. Pakzad, Jahanshah. 2006. *Handbook of Designing Urban Spaces in Iran*. Tehran: Ministry of Housing and Urban Planning.
19. Pourjafar, Mohammad Reza, et al. 2008. *Mosque, Modern and Contemporary (Asia, Europe, America, Africa and Oceania)*. Tehran: Tahan
20. Rafieian, Mojtaba. Ali Asgari, and Zahra Asgarizadeh. 2014. Measuring Satisfaction Nawab Residential Neighborhood. *Studies of Human Geography 41(67)*: 53-68.
21. Shariati, Ali. N. D. *Islamology (Lessons of Mashhad University)*. Tehran: Chappakhsh.
22. Shariati, Ali. 1979. *Nation and Leadership*. N. P.: Ghalam.
23. Soleimani, Mohammad, and Ahmad Zangane. 2015. The Quality of the Urban Environment: the Environment Perception View. *Urban and Regional Studies and Research 6 (22)*:1-21.
24. Tabatabaei, Seyed Muhammad Hussein. N.D. *Islam and Society*. Qom: Payam-e-Islam.
25. Talebi, Zhale. 2001. Mosque as a Base of Social Cohesion. *Proceedings of the Second International Conference on the Mosque, the Next Horizon*, 179-190. Tehran: University of the Arts.
26. Tavassoli, Mahmoud, et al. 2008. *Designing Urban Space*. Tehran: Shahidi.
27. Zargar, Akbar, et al. 2008. *Architecture of Mosque Handbook*. Tehran: Did.
28. www.pps.org
29. www.google.com/earth

Evaluation of the sociability components on quality of the local Iranian mosques (Case studies: ChamanChopanan mosque, Shalbfafan mosque and kolanaj Mosque of Hamadan)

Hassan Sajadzadeh *

Assistant Professor, school of Art and Architecture, Bu-Ali Sina university of Hamadan.

Mandana Yousefi **

Ph.D student in Architecture, school of Architecture and urbanism, Islamic Azad university of Qazvin.

Mohammad Yousefi***

Ph.D student in Urbanism, school of Architecture and urbanism, Islamic Azad university of Qazvin.

Received: 15/09/2015

Accepted: 04/01/ 2016

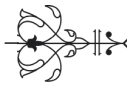
Abstract

Mosques in traditional urbanism, were always a turning point of environment and in the constellation of diverse and familiar function, also were considered as necessary part of current life of the city. Mosque as the community space of believers in every morning, noon and evening, always was at the heart of a residential areas and neighborhoods. Mosque has historically been the place of many activities and performances, sometimes was as center of state and sometimes political and economic participation took place there. Proximity to the physical and spiritual life, provided community involvement and attachment to the space of mosque. In fact, the quality of the mosques was not only determined by physical factors, but also by the product of communication and interaction between the mosque and its users. Unfortunately, contemporary mosque is reduced to a mere place of worship area that is very partial and limited considering the concept and the reality of the mosque as a social space. Contemporary mosques, even with fine architecture, have no sociability. Specializing activities and development of sodium-oriented thinking, especially in the land sector, promoting the spread of the separation of religion from public life, the role of mosques in the city has changed and social role of the mosque has been taken away. Contemporary mosques separately from other municipal functions are located on the side of the causeway and do not induce centrality and dominance to other activities. Most of the mosques especially designed ones, over the past decades, are not designed for social activities and are rarely able to comprehensively meet the needs of their community. If once a mosque determined the location and type of city function and relationships, today other issues, including the main street, cars, entertainment center and market place determine location of mosque and other functions. So today mosque's quality is decreased and its social role is abated. Mosque's connection to the social life layers leads to increase the quality of mosque's space. The research methods in this study is descriptive and field studies (questionnaire), and the library research. In this study, through a questionnaire three sample of Hamadan mosques (ChamanChopanan mosque, Shalbfafan mosque and Kolanaj mosque) as successful mosques were studied. According to the direct connection between sociability and people, the residents of the neighborhood surrounding the mosque and its worshipers were considered as statistical society in this research. For statistical analysis and for data interpretation SPSS16 software and Office 2007 (WORD & EXCEL) were used consequently. The research question is, what component of mosque's sociability

* a.salmanei@yahoo.com

** Parsarch86@gmail.com

*** mkhakzand@iust.ac.ir

causes to improve the mosques' quality? Three hypotheses have been proposed in the study. according to the results of the study, the first two hypotheses were approved and the third hypothesis was rejected.

Hypothesis 1: It seems that, there is a significant difference between three mosques location. Hypothesis 2: It looks like there is a significant difference between functional diversity of three mosque .Hypothesis 3: It looks like the continuation of the use of the mosque there is a significant difference. Statistical software used for statistical analysis was SPSS16. The results show that three factors: locating, integrating with mosque performance and other public Performance, continuing use of the mosque are as effective components of mosques sociability that are effective

Regarding the quality of mosques, Locating is the most important factor of mosques' sociability. Mosques' locating should be in the main communication axes of city. Mosque's association with residential fabric and main city function is one of the most important factors in locating. Associating with residential fabric provide walking access in a short time for people. Associating with main function increase socialization. The locating of the mosque should be such that the physical and spiritual needs of people simultaneously accountability. Have a variety of activities and proper character of the mosque is to attract different social groups, would be socialization mosques. Index duration, stresses on the use of mosques as a social space, 24 hours a day.

Considering that today most of the mosques are open only during the praying times-five times a day-this is incompatible with the socialization mosques.

Keywords: Mosque, quality, sociability, location, urban fabric.

